

Апалогія вуснай гісторыі

У другой палове 20 ст. у развіцці сацыяльных і гуманітарных дысцыплінаў адбыўся выразны паварот да чалавека, да яго ўнутранага і вонкавага свету. Адным з піянераў гэтых пераменаў у гістарычнай навуцы стаў заснавальнік вядомай гістарычнай школы “Аналаў” Марк Блок. У працы “Апалогія гісторыі або рамяство гісторыка” ён пісаў: “Прадметам гісторыі з’яўляецца чалавек. Больш дакладна – людзі... За контурамі краявіду, прыладамі працы або машынамі, за самымі, як падаецца, сухімі дакументамі і інстытутамі, цалкам адчужанымі ад тых, хто іх заснаваў, гісторыя імкнецца бачыць людзей. Хто гэтага не зразумеў, той у лепшым выпадку, можа стаць толькі чорнарабочым эрудыцыі. Сапраўдны ж гісторык падобны на казачнага людажэрцу. Дзе пахне чалавечынай, там, ён ведае, яго чакае здабыча”¹.

С працэсам свайго роду “ачалавечвання” сацыяльных дысцыплінаў звязана ператварэнне “вуснай гісторыі” ў новы метада гістарычнага даследавання. Запіс успамінаў практыкаваўся даследчыкамі здаўна. Аднак звычайна ўспаміны выкарыстоўваліся толькі як дадатковы элемент даследавання, як другарадная крыніца. Сёння вусная гісторыя ператварылася ў самастойны і арыгінальны метада гістарычнай навукі.

Вусная гісторыя мае асаблівую каштоўнасць на постсавецкіх тэрыторыях. У Савецкім Саюзе гістарычная навука была цалкам пазбаўлена такой неабходнай умовы для развіцця, якой з’яўляецца свабода даследавання. Гісторыю зрабілі паслужанай служкай “адзіна правільнай ідэалогіі”. Варта згадаць эпіграф да кнігі Чэслава Мілаша “Скуты розум”: “*Калі двух сварачца, а адзін мае 55% рацыі, дык вельмі добра і няма чаго тузацца. А хто мае 60%? Гэта цудоўна, гэта вялікае шчасце, і няхай Пану Богу дзякуе. А што б сказаць пра 75%? Разумныя людзі кажуць, што гэта падазрона. Ну, а што – пра 100%? Той, хто кажа, што мае 100% рацыі, той паскудны гвалтаўнік... і найвялікшы лайдак (Стары жывод з Падкарпацця)*”².

Афіцыйная гістарычная памяць стала сапраўднай фабрыкай хлусні, а большая частка гісторыкаў – партыйнымі прапагандыстамі. Людзям навязвалася такая гісторыя, якая ніколі не перажывалася іх продкамі. Некаторыя гістарычныя эпизоды перапісваліся ў залежнасці ад палітычнай і ідэалагічнай сітуацыі па не-

¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва, 1976. С. 17-18.

² Мілаш Ч. Скуты розум. Менск-Вільня, 2000. С. 7.

калькі разоў. У гэтых умовах асабістая памяць становілася амаль адзіным шляхам да гістарычнай праўды. Менавіта ў ёй праяўлялася вострая грамадская патрэба праўдзівай гісторыі.

Беларускаму даследчыку асабліва важна спалучаць дакументальныя пісьмовыя крыніцы з дадзенымі вуснай гісторыі. Большасць гісторыкаў фармаваліся як даследчыкі ва ўмовах спецыфічнай практыкі дакументальнай мовы (напісана адно, а трэба разумець іншае), псіхалогіі вымушанага падвойнага мыслення, звычкі да ідэалагічнага самарэдагавання.

Вусная гісторыя, як галіна навукі, не мела шанцаў атрымаць развіццё ў гады савецкага таталітарызму. Для жыхара СССР пісаць мемуары, весці асабісты дзёнік, выказаць і тым больш запісваць шчырыя ўражанні пра тое, што адбывалася, было небяспечна. Нікто не мог гарантаваць, што гэтыя дакументы не апынуцца ў “кампетэнтных органах” і не стануць доказами антысавецызму аўтара.

Савецкі час не быў перыядам шчырасці нават з самім сабой, не гаворачы ўжо пра суразмоўцу, які мог аказацца сексотам. Наступствам таталітарнага кантролю над думкамі стала фактычная страта мемуарнай літаратуры. І хоць у 60–70-я гг. 20 ст. у СССР пачалі выдавацца ўспаміны генералаў, дзеячоў навукі і культуры ды інш. назваць гэтыя творы мемуарамі вельмі цяжка. Яны альбо пісаліся спецыялістамі з адпаведных навукова-даследчых інстытутаў, альбо падвяргаліся такой жорсткай цэнзуры, што ўласна аўтарскіх думак там амаль не заставалася. А часцяком яны пісаліся на спецыяльную ідэалагічную замову.

Але нават гэтыя “лакіраваныя” працы не былі выкарыстаныя гісторыкамі, якіхмала цікавіла гісторыя грамадства. Галоўная ўвага надавалася гісторыі КПСС і развіццю народнай гаспадаркі. Нядзіўна, што даследчыкі не заўважылі катастрофу калектывізацыі, упадак культуры, дэградацыю маральных каштоўнасцяў. Яны не прыкмецілі разбуральнага ўплыву сацыялістычных пераўтварэнняў на культурную эліту нацыі, не здолелі асэнсаваць падзеі апошняй вайны як чалавечую трагедыю.

Існуюць і іншыя прычыны асаблівай актуальнасці вуснай гісторыі ў вывучэнні гісторыі Беларусі. 20 ст., якое стала стагоддзем ліквідацыі непісьменнасці, адначасна прынесла змяншэнне колькасці традыцыйных эпістальярных матэрыялаў, знішчыла традыцыі сямейных архіваў, выклікала спад мемуаратворчасці. Сацыяльныя і ваенныя катастрофы першай паловы 20 ст. прывялі да вынішчэння масіваў пісьмовых дакументаў. Гісторыкі савецкага перыяду ў вялікай ступені аказаліся пакінутымі сам на сам з крыніцамі афіцыйнага характару. Не ўсе з іх вытрымалі гэтае выпрабаванне. Знаёмства з іх працамі прымушае згадаць словы знакамітага французскага даследчыка Л.Феўра, які аднойчы заўважыў, што самыя агідны тып хлусні – гэта хлусня, якая абапіраецца на гістарычныя факты.

Выхад з супярэчнасці паміж патрэбай вывучэння сацыяльнай гісторыі і станам крыніцаў можа быць знойдзены ў стварэнні адпаведных дакументальных матэрыялаў якраз сродкамі вуснай гісторыі. Кожнага чалавека ў пэўнай сітуацыі

можна разглядаць як свайго роду “вусны архіў”. Вусная гісторыя пашырае кола гістарычных крыніцаў, ператвараючы вусны аповяд у гістарычны дакумент.

Люсьен Феўр неяк заўважыў, што для даследчыка ўсё можа быць дакументам. “Гісторыя, безумоўна, ствараецца на падставе пісьмовых дакументаў, каляяны ёсць, – пісаў ён. – Але яна можа і павінна стварацца і без пісьмовых дакументаў, калі іх няма. Пры адсутнасці звыклых колераў гісторык можа збіраць свой мёд з усяго таго, што дае яму яго вынаходліваць. Гэта могуць словы і знакі, краявіды і карціны... зацменні месяца і формы хамутаў, геалагічная экспертыза камянёў і хімічны аналіз метала, з якога зроблены шпагі, – адным словам, усё тое, што належыць чалавеку, залежыць ад яго, служыць яму... пазначае яго прысутнасць і дзейнасць... Ці не праўда, што частка нашай працы – працы гісторыка – і без сумнення, самая захапляльная яе частка, складаецца з пастаянных намаганняў прымусіць размаўляць нямыя рэчы, прымусіць іхказаць тое, што самі па сабе яны не гавораць...”³

Аднак многія даследчыкі вельмі скептычна ставяцца да вуснай гісторыі. У чым прычына гэтага скепсісу? Па-першае, вусная гісторыя звычайна трактуецца як ілюстрацыя. Лічыцца, што атрыманыя матэрыялы ніколі не стануць галоўнымі пры вывучэнні сучасных грамадстваў і не дапамогуць сфармуляваць гіпотэзы адносна маштабных гістарычных падзеяў. Прыхільнікі метаду славутага Леапольда Ранке, які лічыў пісьмовы дакумент самым дасканалым тыпам крыніцы, успрымаюць вусную інфармацыю як ненаўнавартасную і другарадную (Варта прыгадаць расейскі выраз: “Врёт как очевидец”). Паводле гісторыкаў-дакументалістаў крыніцы павінны мець фіксаваную форму, дакладную храналогію, а таксама падмацоўвацца іншымі аднатыпнымі крыніцамі. Усё гэта дзеля магчымасці праверкі крыніцы рознымі спосабамі.

Па-другое, лічыцца, што вусная гісторыя замыкаецца ў малым маштабе. Сцвярджаецца, што яна распавядае або дробязі пра значныя асобы або важныя рэчы (паводле іх уласнага разумення) пра нязначныя асобы. Да таго ж памяць вядомых асобаў схільная да самаапраўдання, а памяць малавядомых персонаў схільная да правалаў⁴.

Нарэшце, адзначаецца, што вусная гісторыя не фіксуе сацыяльных пераменаў. У адказ можна адразу заўважыць, што не толькі дадзеныя вуснай гісторыі, але таксама ўсе пісьмовыя крыніцы патрабуюць крытычнага да сябе стаўлення. Пры гэтым не ўсе яны ў стане вытрымаць гэтую крытыку. Досвед перыяда панавання г.зв. “навуковай гісторыі” між іншым высвятліў слабыя пазіцыі гісторыкаў-дакументалістаў. Стала відавочным, што залішне даверлівае стаўленне да непацверджаных пісьмовых крыніцаў можа прывесці да сур’ёзных памылак. Не трэба думаць, што дакументальныя крыніцы перададзены нам адвольна і несвядома. Можна прыгадаць, што да гэтага часу не знойдзена дакумента, які б зафіксаваў

³ Цыт. па: Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С. 84.

⁴ Прынз Г. Вусная гісторыя // Беларускі гістарычны агляд. 2000. Т. 7. Сшытак 2 (13). С. 438.

распараджэнне Адольфа Гітлера пра пачатак аперацыі вынішчэння жыдоў, г.зв. “перасялення”. Зато знойдзены дакумент з загадам Германа Герынга. Але, зразу-мела, што без загаду фюрэра гэтая акцыя ніколі б не распачалася.

Можна таксама прыгадаць вядомую савецкую (партыйную) практыку правядзення непратакаліруемых паседжанняў Палітбюро ЦК ВКП (б). Наўрадці калі-небудзь будуць знойдзеныя дакументы пра забойства Янкі Купалы ў чэрвені 1942 г. у Маскве. Можна згадаць і іншыя выпадкі свядомага знішчэння пісьмовых дакументаў. Калі ўсё ж такі знаходзяцца доўгашуканыя дакументы, яны іншым разам прымушаюць успомніць пра фрагменты асабістых успамінаў, калісьці прызна-ных сумніўнымі.

Трэба прыгадаць таксама практыку закрыцця архіваў, якая характэрна не толькі для таталітарных грамадстваў. Напрыклад, у Вялікабрытаніі прыняты закон пра тое, што архівы адкрываюцца праз “30 з нечым гадоў” пасля падзеі. Гэтае “нечым” прыводзіць да таго, што да гэтага часу не адкрытыя для даследчыкаў матэрыялы, звязаныя з трагічнай смерцю над Гібралтарам генерала Уладыслава Сікорскага.

Апроч таго існуе публічная версія выступу палітыка (у прыватнасці, кіраўніка дзяржавы) і апублікаваная версія, якая, напрыклад, у нашай айчыннай сітуацыі досыць моцна адрозніваецца ад арыгіналу. Дарэчы, сучасная ідэалагічная сітуацыя ў нашай краіне ізноў прымушае ставіць праблему ўзаемаадносінаў гісторыі і палітыкі. Абмяжуюся толькі заўвагай, што гісторыя, якая распавядае пра змены палітычных рэжымаў, урадаў і іх кіраўнікоў, непазбежна займаецца дэсакралізацыяй палітыкі. У гэтай сувязі варта працытаваць такога славутага кіраўніка міжнароднага камуністычнага руху, як Мікіта Хрушчоў: “Гісторыкі – небяспечныя людзі. Яны разбураюць усё” (У вуснах такога чалавека – гэта гучыць як камплімент).

Відавочна, што можна сказаць і вусную традыцыю, і афіцыйныя дакументы, але праблему недакладнасці вуснай гісторыі лягчэй заўважыць і выправіць.

Аўтар кнігі “Вусная традыцыя як гісторыя” амерыканскі даследчык Ян Вансіна заўважыў, што адносіны пісьмовых крыніцаў да вусных не з’яўляюцца адносінамі тыпу адносінаў опернай прымадонны і яе дублёрышы – калі зорка спяваць не можа, з’яўляецца дублёрыша, г.зн., калі церпіць няўдачу пісьмовы дакумент, на сцэну выходзіць традыцыя. Гэта не так. Вусныя сведчання і служаць для праверкі іншых крыніцаў, як і тыя ў сваю чаргу папраўляюць іх саміх⁵.

Як заўважыў Гуін Прынз, моц вуснай гісторыі – гэта моц кожнага метадалагічна кампетэнтнага гісторыка. Узаемаправерка крыніцаў – гэта абавязак не толькі вусных гісторыкаў. Развіццё глабальнай электроннай вуснай і візуальнай культуры ставіць пад сумніў высокую самацэнку традыцыйнай гістарыяграфіі, заснаванай на дакументах. Усе гісторыкі роўныя перад гэтым выклікам⁶.

⁵ Цыт. па: Прынз Г. Вусная гісторыя... С. 418.

⁶ Тамсама. С. 443.

Варта заўважыць, што людзі могуць распавесці тое, што не захавалася ў гістарычных дакументах. Вусная гісторыя часта стварае адзіную магчымасць даведацца пра пэўную падзею. Асабістая памяць дае свежасць і багацце дэталей, якія іншым шляхам атрымаць немагчыма. Яна дазваляе пісаць гісторыю малых груп і геаграфічна малых тэрыторый. Нараджаюцца тэксты, насычаныя фактурай, што дазваляе зрабіць грунтоўны антрапалагічны аналіз.

Біяхімія памяці слаба вывучана. Але даследаванні розных відаў памяці ўсё больш зыходзяцца на тым, што доўгатэрміновая памяць, асабліва індывідаў, якія ўступілі ў фазу, якую псіхологі называюць “агляд жыцця”, можа быць неверагодна дакладнай. У якасці прыклада, можа згадаць аповяд жыхаркі Гародні Крысціны Жулегі (1934 г. нар.) пра братанне нямецкіх і савецкіх салдатаў у Гародні ў верасні 1939 г.⁷ Аповяд выклікаў недавер, бо ніякіх дадзеных у архівах і ў гістарычнай літаратуры пра “братанне” няма. Але іншыя сведкі пацвердзілі ўспаміны жанчыны, якой у 1939 г. было толькі 5 гадоў. Падобная з’ява асабліва справядліва для моцных, несвядомых успамінаў з дзяцінства, калі чалавек бачыць і запамінае менавіта тое, што адбываецца, а не тое, чаго ён чакаў, як гэта часта атрымліваецца ў дарослых.

Безумоўна, вусная гісторыя не можа прэтэндаваць на дасягненне нейкай абсалютнай гістарычнай ісціны. Але яна ў адрозненні ад традыцыйных метадаў даследавання стварае магчымасці ацаніць, ахарактарызаваць, убачыць тую або іншую падзею вачыма звычайнага чалавека, які воляю абставінаў стаўся яе сведкам ці непасрэдным ўдзельнікам. Гэта, безумоўна, вельмі суб’ектыўная карцінка падзеі, але і ў гэтым можна знайсці карысць, бо з такіх шматлікіх суб’ектыўных карцінак таксама складаецца вобраз мінулага. Вусная гісторыя, нарэшце, дае шанец выказацца невядомым сведкам ці ўдзельнікам падзеяў.

Займаючыся вуснай гісторыяй, нельга забываць, што кожнае гістарычнае даследаванне распачынаецца з пытання. Без яго няма гісторыі. Іншым разам пытанне можа быць імпліцытным. Але, калі яно не існуе наогул, даследчык можа згубіць арыентацыю, бо не будзе ведаць, дзе шукаць і што шукаць. Здаецца, што пытанне на першым этапе з’яўляецца недакладным. Калі ж яно не ўдакладняецца ў далейшым, то даследчык асуджаны на правал. Як заўважыў Антуан Про: “Мы ніколі не знаходзім адказаў на пытанні, якія не ставілі”⁸.

Пытанне – гэта не толькі пастаноўка праблемы, гэта яшчэ і фундамент гістарычнага аб’екта. На момант фармулёўкі пытання ў гісторыка ўжо ёсць пэўнае ўяўленне пра тыя крыніцы, якія будуць выкарыстаны. Фактычна, само пытанне ўтварае гістарычную крыніцу.

Наступным этапам з’яўляецца выпрацоўка рабочай гіпотэзы. Люсьен Феўр неяк заўважыў: “Калі гісторык не ставіць праблем, альбо, ставячы іх, не фарму-

⁷ Горад святога Губерта. Краязнаўчы альманах. Выпуск першы. Гісторыя Гародні XX ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А. Смаленчука. Сейны, 2002. С. 14.

⁸ Про А. Дванадцать уроков по истории. С. 77.

люе гіпотэз, якія павінны дапамагчы іх вырашыць, то можна з упэўненасцю сцвярджаць, што гэты гісторык у разумовых здольнасцях саступае апошняму з мужыкоў, які ведае, што нельга выпускаць жывёлу куды-небудзь, на першае трапіўшае поле, па якому яна разыздзецца і будзе пасціся як-небудзь. Ён ведае, што жывёлу трэба адвесці на вызначаны выган, прывязаць да калка... І гэты мужык, безумоўна, мае рацыю”⁹.

Напрыклад, у аснове аднаго з даследаванняў аўтара гэтых радкоў стаяць пытанні “Які вобраз П-й сусветнай вайны захаваўся ў памяці жыхароў Заходняй Беларусі? Наколькі ён адпавядае версіі сучаснай беларускай гістарыяграфіі?”

Рабочая гіпотэза грунтавалася на тэзісе пра адметнасць і непадобнасць ваеннай сітуацыі ў розных частках Беларусі. У далейшым стала магчымым казаць нават пра “дзве вайны” ў Беларусі. Адна вайна адбывалася ў яе заходняй частцы, іншая – ва ўсходняй. Аднак афіцыйная гістарыяграфія вайны часоў СССР зыходзіла якраз з яе адзінства. Прычым, за аснову браліся падзеі, якія мелі месца на ўсходзе Беларусі. Быў распрацаваны апытальнік “Заходняя Беларусь у П-й сусветнай вайне”.

Іншае даследаванне, звязанае з працай над кнігай пра Рамана Скірмунта, распачыналася з пытання: *Як успрымалі і як ставіліся да Р.Скірмунта жыхары Піншчыны ў 20-30-я гг. XX ст.?* Рабочая гіпотэза грунтавалася на тэзісе, што існуючы ў гістарычнай літаратуры савецкіх часоў вобраз Р.Скірмунта, створаны не гісторыкамі, а партыйнымі ідэолагамі, не адпавядаў рэчаіснасці. Быў распрацаваны апытальнік “Жыццё і смерць Рамана Скірмунта ў вусных успамінах жыхароў Піншчыны”.

Складанне апытальніка прадугледжвае пэўны ўзровень ведаў пра праблему даследавання. Пытанні павінны быць зразумелыя для людзей і сфармуляваныя такім чынам, каб рэспандэнт (ці інфармант) мог распавядаць, а не абмяжоўвацца аднааскладовымі адказамі. Звычайна першы дзень апытання прымушае правесці рэдагаванне апытальніка на падставе назапашанага вопыту.

Характэрнай памылкай многіх даследчыкаў з’яўляецца тое, што пытанні часта ставяцца ў духу Фукідзіда альбо Тацыта (*Што? і Як?*). Пры гэтым ігнаруецца пытанне *Чаму?* А менавіта яно ў вуснай гісторыі з’яўляецца адным з галоўных, бо дазваляе зразумець матывы чалавечых паводзінаў. Гэта выключна важны момант у вуснай гісторыі. Наогул, вусная гісторыя не часта дае новыя важныя гістарычныя факты. Затое яна дапамагае зразумець матывы паводзінаў і адносіны людзей да тыхабо іншых падзеяў. У працы вуснага гісторыка на адным з першых месцаў павінны стаяць пытанні *Чаму? і Навошта?* (Зразумела, аднак, што гэта зноў жа датычыць не толькі вуснай гісторыі).

Падчас палявых даследаванняў варта працаваць невялікімі групамі – 2-3 асобы. Найлепшы варыянт – утрох, калі вядзе размову адзін, а калегі дапамагаюць вытрымаць стрыжнявую лінію апытальніка і максімальна поўна запісаць успам-

⁹ Цытата па: Про А. Двенадцать уроков... С. 78.

іны. Зразумела, што да апытальніка трэба падыходзіць творча. Падчас размоваў можа з'явіцца новая (непрадугледжаная) інфармацыя, якую трэба адразу ўлічыць і выкарыстаць.

Поспех працы вуснага гісторыка залежыць ад умення наладзіць кантакт з чалавекам, выклікаць давер і жаданне падзяліцца ўспамінамі. Тым больш, што насцярожанасць да чужых – гэта характэрная рыса амаль кожнай беларускай вёскі. Жыццёвы вопыт многіх старых людзей прымушае насцярожана, часта з недаверам або боязку ставіцца да даследчыкаў. За гэтым звычайна стаіць боязь уладаў і недавер да чужых. Іншым разам апытанне варта пачаць з размовы пра сям'ю і дзіцячыя гады інфарманта. Абавязкова павінна прысутнічаць зацікаўленасць у размове.

Важна таксама ісці ў вёску, ведаючы з кім будзеш весці размову. Дзеля гэтага варта распачаць экспедыцыю з дня працы ў сельсавеце, дзе вывучаюцца спісы яго жыхароў. Пасля прыходу ў вёску яны адразу ўдакладняюцца. Звычайна з дзесяці чалавек паводле спісаў сельсавету рэальна атрымліваецца правесці размову з двума-трыма асобамі.

Вельмі добрыя вынікі дае сумяшчэнне вуснай гісторыі з іншымі метадамі гістарычнага даследавання. У прыватнасці, пажаданы агляд могілак і помнікаў, наведванне храмаў (калі ўсё гэта ёсць), знаёмства з іншымі мясцовымі асаблівасцямі.

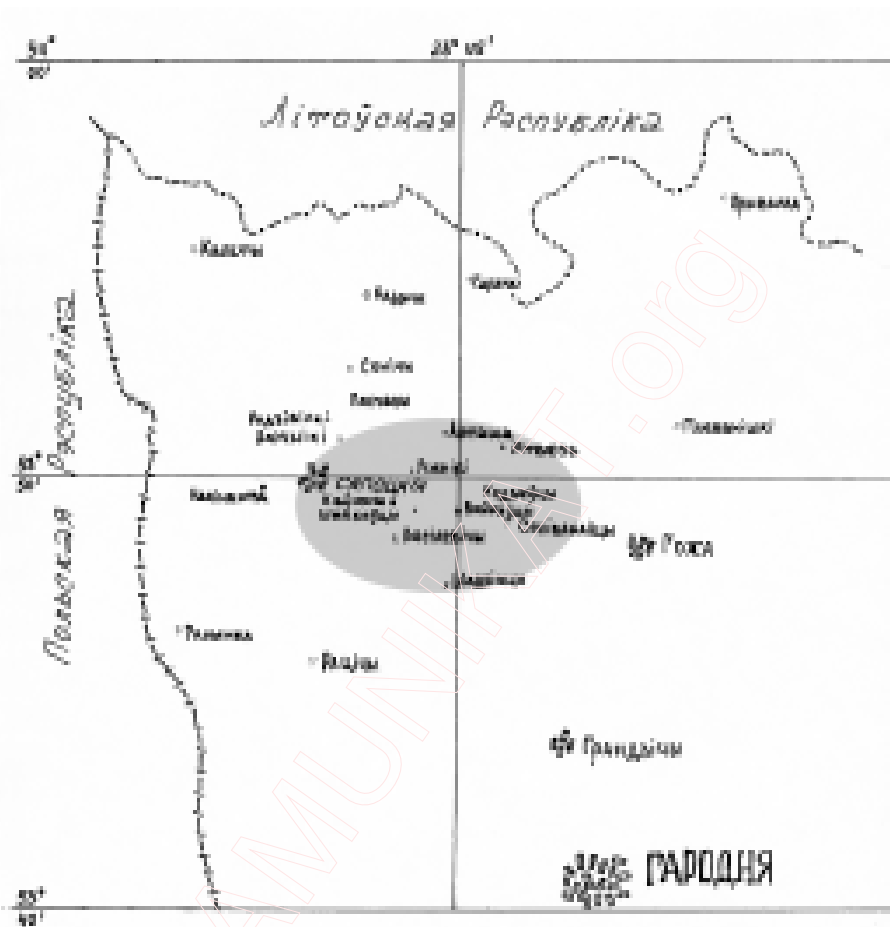
Пасля запісу ўспамінаў (пажадана на дыктафон) вельмі важна хутка апрацаваць матэрыялы. Першая апрацоўка – максімальна дакладны перанос дыктафонных запісаў або канспекту размовы на паперу дзеля максімальна поўнага яе аднаўлення. Другое рэдагаванне звычайна звязана з падрыхтоўкай матэрыялаў ці вынікаў іх аналізу да друку. Пажадана сумяшчаць захаванне моўных, стыльвых (індывідуальных) асаблівасцяў кожнага запісу з яго яснасцю (празрыстасцю) дзеля магчыма шырокага выкарыстання іншымі даследчыкамі як гістарычнай крыніцы.

На падставе апісанай вышэй метадыкі праводзілася даследаванне **“Гістарычная памяць і нацыянальная самасвядомасць польскага насельніцтва беларуска-польскага паўзмежжа”***.

Падставай для даследавання сталі вусныя ўспаміны жыхароў вёсак усходняй часткі Сапоцкінскага пасялковага савету. Яны запісваліся паводле апытальніка **“Заходняя Беларусь у другой сусветнай вайне. 1939-1945”**.

У выніку палявых досьледаў было запісана болей за 60 успамінаў жыхароў пасёлка Сапоцкін, вёсак Васілевічы, Гарачкі, Усенікі, Асочнікі, Ятвезь, Селіванаўцы, Каўняны, Радзівілікі, Песчаны, Шынкаўцы ды інш. Рэспандэнтамі былі жыха-

* тэкст падрыхтаваны на падставе матэрыялаў палявых досьледаў, якія праводзіліся ўдзельнікамі гарадзенска-варшаўскай сесіі “Беларуска-польскае паўзмежжа”. Сесія была арганізаваная Цэнтрам вывучэння антычнай традыцыі пры Варшаўскім універсітэце (ОВТА) і Лабараторыяй праблемаў рэгіянальнай культуры пры Гарадзенскім дзяржаўным універсітэце імя Янкі Купалы. Досьледы праводзіліся ў верасні 2002 г. на тэрыторыі Сапоцкінскага пасялковага савету Гарадзенскага раёну.



Карта мікрарэгіёну даследаванняў гістарычнай памяці жыхароў беларуска-польска-літоўскага паўзмежжа

ры гэтых вёсак 1912 – 1931 гг. нараджэння. Пераважную іх большасць складалі беларускія палякі.

Матэрыялы апытанняў дазволілі пазнаёміцца з асаблівасцямі гістарычнай памяці жыхароў дадзенага мікрарэгіёну на беларуска-польскім паўзмежжы. Гэтая праблема цікавая як сама па сабе, так і ў сувязі з той роллю, якую адыгрывае гістарычная памяць у працэсе фармавання нацыянальнай свядомасці. Вядома, што памяць з'яўляецца істотным элементам культуры, а ў выпадку нацыянальнай ідэнтыфікацыі жыхароў не толькі беларуска-польскага паўзмежжа, а практычна ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропы часцякам адыгрывае ролю вызначаль-

нага фактару. Запісаныя ўспаміны ўтрымліваюць інфармацыю, якая дае падставы для пэўных разважанняў адносна асаблівасцяў нацыянальнай самасвядомасці польскай супольнасці Беларусі. Выяўленне гэтых асаблівасцяў з'яўляецца галоўнай мэтай дадзенага тэксту.

Аб'ектам аналізу сталі адказы рэспандэнтаў на наступныя пытанні:

1. *Калі і як вы даведаліся пра пачатак вайны?*
2. *Як людзі аднесліся да прыходу варожых войскаў?*
3. *Чым адрознівалася ўлада “першых Саветаў” ад польскай улады?*
4. *Якім было стаўленне людзей да атрадаў Арміі Краёвай, савецкіх і беларускіх партызанаў? Як ставіліся людзі да дзейнасці антысавецкіх партызанскіх фармаванняў пасля вайны?*
5. *Чаму ў першыя пасляваенныя гады шмат насельніцтва выехала ў Польшчу?*
6. *Ці існавала школа ў вашай мясцовасці? На якой мове вялося навучанне?*
7. *Якім было становішча каталіцкага касцёлу падчас вайны і ў першыя гады пасля яе?*

Адказы рэспандэнтаў дазваляюць сцвярджаць наступнае:

1. Для ўсіх суразмоўцаў вайна пачалася ў верасні 1939 г. (напр., Эдвард Русін, 1916 г.н., в.Шынкаўцы: *Вайна пачалася з прыходу “рускіх”*; Юзэфа Салецкая, 1920 г.н., в. Васілевічы: *У 1939 г. пад самую восень пайшлі рускія на палякаў*).

Трэба адзначыць, што ў свядомасці большасці насельніцтва Беларусі пачатак вайны звязаны з нападам гітлераўскай Германіі на СССР. Заўважым, што падобны погляд быў часткай савецкай схемы трактоўкі вайны: мірная праца савецкага народу была перарвана вераломным нападам Германіі, а праз тры гады гераічная Чырвоная армія вызваліла ўласную тэрыторыю і ўсе падняволеныя нацыстамі народы СССР. Падобнае бачанне вайны прадэманстравалі толькі адзін з рэспандэнтаў, які, як высветлілася, пераехаў на тэрыторыю Сапоцкінскага пасавету ў 1951 г. з усходняй часткі нашай краіны.

2. Адносіны да варожых (нямецкіх савецкіх) войскаў месціліся ў дыяпазоне – ад страху да звыклага чакання, а што ж цяпер будзе? Ніхто не згадваў пра нейкую “радасць насельніцтва” з нагоды нібыта “вызвалення” ў 1939 г. Але таксама амаль ніхто не выказваў шкадавання з нагоды разгрому польскага войска (Станіслава Барсук, 1918 г.н., в.Васілевічы: *Удзень было спакойна, а ўначы прыйшлі Саветы. Мы кінуліся ўцякаць і хавацца. У вёску мы вярнуліся праз два дні; Іосіф Паўлоўскі, 1929 г.н., Сапоцкін: У вёску заехалі сем савецкіх танкаў. Застрэлілі польскага афіцэра. Як пазналі, што афіцэр? У яго рукі былі белыя, без мазалёў. Прыйшлі нелюдзі. Каб не тая вайна, то яны б да гэтага часу на падутарках ездзілі; Уладыслаў Бараноўскі, 1914 г.н., в.Васілевічы: *Рускіх сустракалі і ні доб-**

* фрагменты адказаў рэспандэнтаў прыводзяцца па-беларуску. Падчас доследаў большасць рэспандэнтаў адказвала на пытанні на той мове (польскай або беларускай), на якой да іх звярталіся ўдзельнікі экспедыцыі.

ра, і ні дрэнна. Чакалі, што будзе; Станіслаў Гоўгель, 1922 г.н., в.Селіванаўцы: *Як сустракалі Саветаў? Ніяк не сустракалі. Была нейкая дзіўная армія. Мы іх называлі “чубарыкамі”, бо шапкі мелі дзіўныя. ...Людзі не хаваліся, бо не баяліся Саветаў. Адразу знайшліся свае дэпутаты, свае міліцыянеры. Пераважна гэта былі бяднейшыя людзі.*

Пры гэтым большасць суразмоўцаў распавядала пра польскія, рускія і нямецкія войскі, не ўжываючы прыметніка “нашыя”. Толькі два рэспандэнты выкарысталі гэтае слова (ужо згаданы Эдвард Русін, які быў сведкам арышту брыгаднага генерала Юзафа Ольшын-Вільчынскага, распавядаў, што са з’яўленнем рускіх “нашыя” (г.зн. польскія салдаты) пачалі ўцякаць; Юзэфа Салецкая наступным чынам распавядала пра адступленне польскіх войскаў: *“Нашыя палякі не мелі чым ваяваць. ...Нашыя не стралялі, а толькі адступалі”*).

Цікава, што прыметнік “нашыя” таксама быў аднойчы ўжыты пры пераказе пазіцыі беларусаў у 1939 г. Эдвард Сасімовіч (1931 г.н., в. Усенікі) распавядаў: *Калі немец напаў, то польскае войска ўцякло. Немец у грудзі, а бальшавікі ў спіну ўдарылі польскаму салдату. Беларусы казалі: Нашыя ідуць. Гаварылі, каб здаваліся не немцу, а бальшавікам. А тыя ўсіх афіцэраў расстралілі. У сястры майго бацькі сын быўксяндзом. Бальшавікі схопілі яго ў касцёле, вывялі адтуль і забілі. На ім сторунаў было. Салдатаў не расстрэльвалі, расстрэльвалі вучоных, гэта значыць афіцэраў. Іх называлі на руках.*

Аналіз адказаў на пытанне № 2 дазваляе сцвярджаць пэўную адчужанасць людзей ад ваюючых бакоў.

3. Тое ж самае можна казаць пра адносіны да польскай, савецкай і нямецкай уладаў. Прыметнікі “свая” або “нашая” і ў гэтым выпадку практычна не ўжываліся. Адзіным выключэннем была Яніна Шылінская (1921 г.н., в.Каўняны), якая заявіла: *Мы не жадалі далучэння да СССР, бо Саветы былі чужымі, а Польшча – усё ж такі свая краіна.*

Адказваючы на пытанне, якая ўлада была найлепшай і чаму, рэспандэнты звычайна згадвалі пра матэрыяльнае становішча, пра велічыню падаткаў. Дамінавала крытычнае стаўленне да ўсіх названых уладаў. Чэслаў Ганчыц (Сапоцкін, 1928 г.н.): *Што мы бачылі пры гэтай Польшчы? Нічога. Пры паляках нават цукру не было дзе купіць. Не было ніякіх заробкаў. А Саветы прыйшлі, то забралі зямлю, задавілі народ падаткамі і мовы не ведалі; Уладыслаў Бараноўскі: *За Пілсудскім было як у няволі. Грошы былі танныя, а ўсёвельмі дарагое. А пры Саветах людзі адразу навучыліся жыць – сталі красці, сталі піць; Станіслава Барсук: *Розніцы паміж Саветамі і палякамі не было. Падаткі плацілі і адным, і другім.***

Толькі аднойчы ва ўспамінах прагучала ўпэўненае меркаванне, што ў Польшчы было найлепей. Соф’я Кісялеўская (1912 г.н., в. Асташа) прызнавалася: *У 1918 г. была вайна, і Польшча перамагла Расею. Але, калі ж яна магла ўстаць на ногі? Мала часу прайшло. Калі б яшчэ пабыла Польшча, то было б як у Амерыцы. Лепей за ўсё было ў Польшчы. Хлеба заўсёды хапала...*

Зрэдку выказвалася адабрэнне дзейнасцю г.зв. “першых Саветаў”: Яўгенія Ермалаева, 1920 г.н., в. Шынкаўцы: *Людзі рускіх не баяліся. Яны ў маёнтку пачалі калгас рабіць. Людзі пачалі хадзіць туды на працу. У нас жа нічога не было. А ў маёнтку ўсё было. Пры Саветах добра было. Начальнікі былі добрыя; Ян Урублеўскі, 1912 г.н., в. Васілевічы: *Саветы прыйшлі і далі землю. Яны падзялілі маёнтак, які арэндавалі два жыдкі. Людзям спадабалася, што зямлю давалі.**

4. Стаўленне лодзей да розных партызанскіх фармаванняў не залежала ад нацыянальнасці. Партызаны дзяліліся на “добрых” і “кепскіх” (або “партызанаў” і “бандытаў”) у залежнасці ад таго, ці рабавалі яны лодзей, ці не. Чэслаў Ганчыц: *Прыходзілі партызаны. Хацелі забраць парася, але забралі карову. Яны ваявалі так: удзень спяць, а ўначы прыходзяць у вёску і патрабуюць сала, Генавефа Ашмян (1925 г.н., в. Асташа): *У нас добрых партызанаў не было. Адныя бандыты былі, а не партызаны.**

Толькі аднойчы было ўжыта слова “нашыя”, але гэты прыметнік зусім не азначаў сімпатыі рэспандэнта да партызанаў: Яўгенія Ермалаева: *Партызаны былі рускія і нашы польскія. Рускія не рабавалі. Яны казалі: Дайце нам столькі, каб мы маглі жыць. А польскія самі ўсё забіралі. Яна ж прызнала, што найбольш баяліся пасля вайны: *Пасля адыходу немцаў тут такое жахлівае пачалося бандыцтва. Людзей у хатах забівалі. Варта адзначыць амаль пастаяннае ўжыванне тэрміну “бандыты” ў дачыненні да пасляваенных партызанаў.**

Усе без выключэння суразмоўцы негатыўна адзначвалі дзейнасць антысавецкіх партызанскіх групаў пасля вайны. І гэта нягледзячы на тое, што асноўную масу гэтых новых партызанаў складала мясцовае польскае насельніцтва, якое, паводле ўспамінаў, змагалася за вяртанне польскай дзяржаўнасці. Уладыслаў Бараноўскі: *Пасля вайны былі групы, якія хацелі Польшчу адваяваць. Хадзілі да 1950 г. Удзень працавалі, а ўначы ішлі ў лес і ваявалі. Кралі, забіралі кабаню; Яніна Шылінская (1921 г.н., в. Каўняны): *Партызаны пасля вайны хацелі скінуць Савецкую ўладу і вярнуць Польшчу. Юзэфа Салецкая: *Пасля вайны партызанаў ужо не было, былі толькі бандыты. ...Людзі баяліся тых бандытаў. Яны шмат каго забілі. ...Называлі іх “скідвай боты”. У вайну людзі так не баяліся, як пасля яе; Станіслаў Гоўгель: *Партызаны-бандыты тут былі пасля вайны. Толькі лодзей рабавалі. Зайдуць у хату і ўсё забіраюць. Потым Саветы ўсіх пералавілі і судзілі; Зыгмунт Крышын (1925 г.н., в. Селіванаўцы): *Былі ў нас тутэйшыя партызаны з Літвы. Яны нічога добрага не зрабілі, толькі ўсё забіралі ў лодзей і крычалі: “Скідай боты”, каб забраць іх разам са штанамі; Генрык Казакевіч (1925 г.н., в. Яцвезь): *Сястра выйшла замуж за рускага афіцэра з першых Саветаў. Партызаны (ужо пасля адыходу немцаў) забілі і яе і бацьку. Бацька быў дэпутатам, і яны думалі, што ён выдасць. Гэта бандыты былі, а не партызаны. Хадзілі і людзям шкоду рабілі. Рускія іх трапалі, як катю. Пра палітычныя мэты партызанскай вайны лодзі не ведалі, ці ставіліся да іх досыць******

крытычна. Адзін з суразмоўцаў нават пажартаваў, што *партызаны ваявалі за Польшку ад можа да можа, а сталіца – Гожа**.

5. Галоўнай прычынай шматлікага выязду ў Польшчу ў першыя пасляваенныя гады быў страх перад Саветамі і нежаданне прымаць савецкія нормы жыцця, у прыватнасці, ісці ў калгасы або плаціць велізарныя падаткі (напр., Чэслаў Ганчыц: *Пры другіх Саветах шмат народу паехала ў Польшчу, бо тут зусім задалі падаткамі; Яніна Шылінская: Баяліся бальшавікоў. Прадавалі ўсё. ...Людзі ехалі самі, ніхто не гнаў, бо не жадалі ісці ў калгас*).

Большасць рэспандэнтаў таксама рыхтавалася да выязду, але ці па сямейных абставінах, ці па прычыне адмовы ў дазvole на выезд засталася на месцы. Праўда, былі і іншыя прычыны: Яўгенія Ермалаева: *Пасля вайны шмат народу выехала ў Польшчу. А я не паехала. Не хацела жыць пры паляках; Яніна Шылінская: Пасля вайны шмат людзей выехала з вёскі ў Польшчу. Я не паехала, бо мела пяцёрых дзетак, а мы пачулі, што будуць “садзіць” на нямецкую зямлю. ...Я не шкадую, бо тут мая Радзіма; Ядвіга Кадзіс, в.Усенікі: Чаму не выехала? Дык палякі горшыя за бальшавікоў!*

Аднак большасць рэспандэнтаў шкадавала, што засталася ў Беларусі. Праўда, гэтае шкадаванне часцяком выклікалася толькі тым, што на сённяшні дзень адзіныя жывыя сваякі знаходзяцца ў Польшчы.

6. Адказы на пытанне пра школу і мову навучання звычайна былі пазбаўленыя выразных эмоцый. Людзі адказвалі адназначна і мелі цяжасці з вызначэннем мовы навучання пасля прыходу “першых Саветаў”. На падставе ўспамінаў можна сцвярджаць, што ўсеагульнага пераходу навучання на расейскую або беларускую мову не адбылося. У большасці вясковых школ засталіся былыя польскія настаўнікі, чаго не было, напр., у Гародні, дзе амаль усе польскія настаўнікі былі альбо звольненыя, альбо вывезеныя, як казалі, “на белыя мядзведзі”. Напрыклад, у Радзівілках засталася польскамоўная школа, хоць настаўнікаў замянілі (Леанціна Садкоўская, 1932 г.н., в. Пясчаны). Іосіф Паўлоўскі распавядаў, што тых, хто добра вучыўся, вазілі на экскурсію ў Расею: *Мой бацька вельмі баяўся, што за добрую вучобу і я туды магу паехаць. У школе была добрая бібліятэка. Памятаю, што чытаў кнігі Геярыка Сянкевіча. У в.Селіванаўцы была ўведзеная расейская мова навучання, але засталіся даваенныя настаўнікі (Станіслава Барсук). Ва ўмовах нямецкай акупацыі школы ў Сапоцкінскім рэгіёне практычна адсутнічалі. Па меншай меры, не было афіцыйна дазволена школаў. У Селіванаўцах існавала тайная школа (Валерыян Валінскі, 1929 г.н.). Толькі аднойчы рэспандэнт згадаў пра больш актыўную пазіцыю ў абароне польскай мовы ў школе. Ужо пасля вайны “другія Саветы” перавялі школу ў Васілевічах на расейскую мову. Аднак пасля шматлікіх патрабаванняў людзей польская мова пачала вывучацца (Уладыслаў Бараноўскі).*

*Гожа – гэта вёска, цэнтр сельсавету на тэрыторыі Гарадзенскага раёну.

Адказы рэспандэнтаў не дазваляюць сцвярджаць, што праблема мовы навучання была адной з найбольш хваляючых для мясцовага насельніцтва. Толькі адна суразмоўца (Марыя Кулеш, 1922 г.н., в. Усенікі) згадала, што бацькі не пусцілі яе ў “рускую школу”, і прыйшлося хадзіць у “польскую”, што знаходзілася на тэрыторыі Літвы. Аднак фактар мовы ўсё ж такі адыгрываў істотную ролю. Напрыклад, існаванне розных этнонімаў у рэгіёне (“палякі-русіны” і “палякі-мазуры”) рэспандэнты тлумачылі моўнымі адметнасцямі. Станіслаў Гоўгель: *Мы ўсе слабаразмаўлялі па-польску. Спачатку тут былі рускія, потым палякі прыйшлі. Дык вось нас і прызвалі палякамі-русінамі. А далей на захадзе жывуць палякі-мазуры. У нас тут больш па-простаму размаўляюць. А вось у Сапоцкіне і Гарачках размаўляюць па-польску. А ў Ятвязі – па-простаму. Чорт яго ведае, чаму так атрымалася; Марыя Кулеш: У нас (в. Усенікі – А.С.) гавораць па-просту, па-польску і па-руску. А ў Асташы ўжо маюць сваю размову. Хто па-руску гаворыў, то таго навярнулі і цяпер гаворыць па-польску. У Радзівілках і цяперу краме па-польску. Калі па-руску гаворыш, то як глухія робяцца; Эдвард Сасімовіч: У Радзівілках па-польску гавораць. Слова па-беларуску не пачуеш. У нас больш па-беларуску. Нас называлі “палякі-русіны”, а мы іх – “палякі-мазуры”.*

7. Значна большыя эмоцыі выклікалі пытанні, звязаныя з рэлігійным жыццём. Прычым не цяжка было заўважыць, што каталіцызм многіх рэспандэнтаў выходзіць за канфесійныя рамкі і з’яўляецца часткай нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Магчыма, менавіта таму размовы пра лёс касцёла і яго вернікаў падчас вайны і пасля яе дазволілі заўважыць найбольш актыўную жыццёвую пазіцыю.

Успаміны дазваляюць сцвярджаць, што актыўнае рэлігійнае жыццё каталіцкіх парафій Сапоцкінскага рэгіёну не перапынялася да прыходу “другіх Саветаў”. Падчас вайны дзейнічалі касцёлы ў Сапоцкіне, Адамовічах, Селіванаўцах, Галынцы. Ксяндзы карысталіся вялікім аўтарытэтам, пра што між іншым сведчыць тое, што людзі помняць іх імёны. Амаль усе ксяндзы, перажыўшыя вайну, былі арыштаваныя ў 1944–1945 г. Адначасна ўлады пачалі зачыняць касцёлы, напрыклад, у в. Зарэчча. Аднак вернікі аказалі супраціў. У в. Селіванаўцы, дзе некалькі гадоў не было ксяндза, людзі не дазволілі зліквідаваць касцёл і перайшлі на пэўнае рэлігійнае самаабслугоўванне. Стараста парафіі меў ключы, і людзі хадзілі і маліліся (Станіслаў Гоўгель). У 1947 г. Эдвард Русін з в. Шынкаўцы адкапаў касцельныя званы, павесіў іху званніцы і сам пачаў званіць. Па яго словах, людзі прыходзілі да касцёлу, маліліся і плакалі. У тым жа годзе Э. Русіна асудзілі як “агітатара, які ўмацаваў касцёл”. Разам з ім судзілі двух ксяндзоў. Людзі спачувалі ксяндзам, аднадушна асуджалі палітыку гвалтоўнай атэізацыі і прыводзілі шматлікія прыклады парушэння ўведзеных уладамі забаронаў: *Пасля немцаў Саветы ўзяліся за касцёл. Нельга было хрысціць дзяцей, вадзіць у касцёл. Рускія ўсё забаранілі. Ідзеш у касцёл, а яны стаяць у браме. А калі ідзеш і хрысціш, то з працы выганяць. Дык вазілі дзяцей хрысціць па начах. Ксёндз ніколі не адмаўляў. Хоць ксяндзам пагражалі, але яны казалі: Дзяцей трэба хрысціць* (Салецкая Юзэфа, 1920

г.н., в. Васілевічы). Звесткі пра варварскае знішчэнне ў Гародні касцёла Унебаўзяцця Найсвяцейшай Маці Боскай (г.зв. “Фары Вітаўта”) выклікалі абурэнне сярод людзей, аднак выступаць у адкрытую супраць улады баяліся.

Вынікі палявых досьледаў дазваляюць падысці да праблемы этнічных і палітычных складовых нацыянальнай самаідэнтыфікацыі польскага насельніцтва беларуска-польскага паўзмежжа з пазіцый яго гістарычнай памяці. Відавочна, што гістарычная памяць большасці рэспандэнтаў пазбаўлена ідэі каштоўнасці польскай нацыянальнай дзяржавы, якая з’яўляецца адным з важнейшых кампанентаў польскай нацыянальнай ідэі. Наогул адсутнічаюць выразныя сімпатыі практычна да ўсіх дзяржаваў, у склад якіх уваходзіў Сапоцкінскі рэгіён. Тое ж самае можна казаць і пра Рэспубліку Беларусь. Склалася ўражанне, што большасць суразмоўцаў проста не адчувае і не ўсведамляе ўласнага беларускага грамадзянства. Палітычная (дзяржаўная) аснова працэсу нацыянальнай самаідэнтыфікацыі адсутнічае. Ідэнтыфікацыя ў большай ступені грунтуецца на ўсведамленні мясцовага паходжання, на своеасаблівай тутэйшасці або рэгіяналізме і пэўных этнічных і канфесійных фактарах. Прыкметную ролю адыгрывае мова. Дастаткова згадаць пра існаванне этнонімаў “палякі-русіны” і “палякі-мазуры”, што звязваецца рэспандэнтамі з моўнымі асаблівасцямі ўсходняй і заходняй частак Сапоцкінскага рэгіёну. Але больш істотным фактарам з’яўляецца каталіцкае веравызнанне. У вялікай ступені польскасць атаясамліваецца з каталіцызмам і польская самаідэнтыфікацыя грунтуецца на прыналежнасці да рыма-каталіцкага касцёлу. Прычым рашаючую ролю адыгрываюць не асаблівасці веры і рэгулярнасць рэлігійнай практыкі, а сам факт хрышчэння ў касцёле.

Матэрыялы палявых досьледаў таксама дазваляюць сцвярджаць, што падзеі Другой сусветнай вайны (прыход “першых Саветаў”, антыпольскія мерапрыемствы, нацыянальная палітыка нямецкіх уладаў (Э.Русін: пры афармленні папераў на вываз у Германію ўсе запісваліся палякамі, бо “рускім” маглі помсціць), прыход “другіх Саветаў” і гвалтоўная атэізацыя) спрыялі набыццю “тутэйшымі” нацыянальнай свядомасці. Аднак “тутэйшасць” як падставовая ідэя існавання і святаўспрыяцця засталася дамінуючай рысай самасвядомасці людзей, якія нарадзіліся яшчэ да вайны.